



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voetnootpraktijken

Schulte Nordholt, L.R.C.; Alkemade, D.G.A.

Citation

Schulte Nordholt, L. R. C., & Alkemade, D. G. A. (2020). Voetnootpraktijken. *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, 133(1), 77-87. doi:10.5117/TVGESCH2020.1.005.SCHU

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/138989>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Discussieartikel

Voetnootpraktijken

Larissa Schulte Nordholt en Dirk Alkemade

TVGESCH 133 (1): 77–87

DOI: 10.5117/TVGESCH2020.1.005.SCHU

Abstract

On footnotes

Footnotes are a crucial part of the historian's craft. Yet, they are often construed as no more than tools, used by historians, and scientists, to refer to sources and relevant literature. By looking at several student handbooks on history writing and recent studies on annotation practices, we argue in this discussion article that footnotes are more than simple references to other people's work and that historians would do well to reflect on this. Footnotes can help historians construct historiographical and scientific discussions, and are therefore inextricably linked to politics of representation, inclusion and exclusion. Footnotes, we argue, fulfill a social and political function as knowledge brokers. With the rise of citation indexes problems of self-citation and gender misattribution have recently received more attention. Research into the uses and misuses of footnotes can shine a light on citation practices that reflect inequalities within academia. Therefore, it is worth considering more closely what happens in the literal margins of history writing.

Keywords: footnotes, citation, historiography, academic ethics, performativity, bias

Voetnoten zijn cruciale onderdelen van de wetenschappelijke praktijk: ze maken inzichtelijk waarop kennisclaims zijn gefundeerd en waar informatie vandaan komt. Ook binnen de wetenschappelijke geschiedschrijving zijn ze onmisbaar. Eerstejaars geschiedenisstudenten wordt

nauwgezet geleerd hoe ze correct moeten annoteren, totdat elke komma op de juiste plek staat. Maar is daarmee alles over de voetnoot gezegd? In dit artikel betogen wij dat het de moeite waard is langer stil te staan bij wat zich allemaal in de letterlijke marges van de geschiedschrijving afspeelt.

‘Mijn scriptie is af, nu de noten nog, moeten dat er nu veel of weinig zijn?’ De Groningse mediëviste Bunna Ebels-Hoving memoreert deze vraag van een van haar studenten in *Geschiedenis als metgezel*, haar autobiografische reflectie op het vak. Haar antwoord luidde dat het aantal voetnoten eigenlijk niet naderhand te bepalen is, maar al goeddeels vast ligt. Ze legt uit dat er verschillende voetnoten zijn, maar dat voetnoten als verwijzingen de bewijsvoering zijn in een betoog, en dus in de structuur van het stuk zijn ingebakken. ‘Eigenlijk zou je de zaken kunnen om draaien en zeggen dat de uitgeschreven verwijzingen je verhaal vormen, en de tekst “de aankleding”’.¹

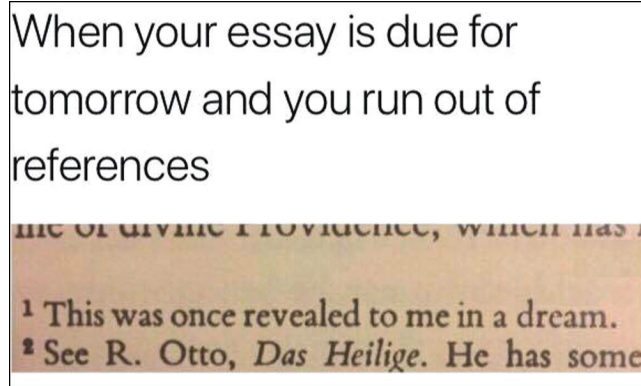
Deze herinnering van Ebels-Hoving duidt op de enigszins plichtmatige wijze waarop geschiedenisstudenten voor het eerst in aanraking komen met voetnoten. Leren annoteren is een verplicht onderdeel van de opleiding Geschiedenis, en precisiewerk bovendien. Het bekende handboek *Zoeken en Schrijven* heeft maar liefst 23 pagina’s nodig om de beginnende geschiedenisstudent in te wijden in het acribisch gekrabbel in de marge.² Voetnoten maken een wezenlijk onderdeel uit van de wetenschappelijke geschiedbeoefening. Ze bieden historici houvast en ze

zorgen ervoor dat elk afzonderlijk artikel of boek een plaats krijgt binnen een netwerk van andere publicaties. Niet alleen bij het schrijven van academische teksten zijn ze essentieel, maar ook bij het lezen ervan. Wie kent niet het fenomeen een tekst als het ware ‘parallel’ te lezen: met één oog volgt de lezer het betoog ‘boven de lijn’, met het andere oog worden de noten onderaan de pagina gescand om te zien waar de auteur het allemaal vandaan heeft.

Via de annotatie leggen historici verantwoording af voor wat zij beweren. Gezien de belangrijke plaats die voetnoten innemen in de geschiedschrijving, is het eigenaardig dat, na de uitgebreide kennismaking in het eerste studiejaar, geschiedenisstudenten en historici in hun latere loopbaan nauwelijks meer stilstaan bij de functionele betekenis die voetnoten – expliciet of impliciet – kunnen hebben. In dit discussieartikel willen we daarom eens nader ingaan op de plaats die voetnoten formeel en discursief innemen in de geschiedwetenschap, en in het bijzonder op de vraag hoe voetnoten kunnen bijdragen aan processen van in- en uitsluiting binnen de geschiedwetenschap. Want het correct leren annoteren gaat veel verder dan het correct plaatsen van komma’s en punten. Geschiedenisstudenten leren door goed te verwijzen tegelijkertijd hoe zij zich inkaderen in een langlopende historiografische discussie die zelf ook weer historisch is. Wie mee kan praten in deze discussie mag zich historicus noemen. Naar wie wordt verwezen in de voetnoten is daarom veelzeggend: dit zijn de kenners van het vak, dit zijn de mensen die meepraten. Ook naar wie juist *niet* wordt verwezen kan ons veel vertellen over de praktijken van het vak. Wie rekenen wij tot de experts en wie juist niet? Bestaat er zoiets als *bias* in voetnootpraktijken?

1 Dit artikel is gebaseerd op de sessie ‘Inclusiever voetnoten’ die wij namens Jong KNHG organiseerden tijdens de Historicidagen 2019 met het thema ‘inclusieve geschiedenis’. We danken de referenten Norah Karrouche, Marleen Reichgelt en Mineke Bosch voor hun bijdrage aan deze sessie. Laatstgenoemde attendeerde ons op deze anekdote in Bunna Ebels-Hoving, *Geschiedenis als metgezel. Confrontaties met een vak, 1950-2010* (Hilversum 2010) 159-160.

2 P. de Buck, M.E.H.N. Hout, C. Muster en J. Talsma, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (10e druk, Baarn 2007 [1982]) 105-127.



De voetnoot als *meme*. Deze online veel verspreide voetnoot is afkomstig uit de Engelse vertaling *The Divine and the Human* van de Russische filosoof Nikolaj Berdjajev.

De Buck en verder

Uitweidingen over voetnoten zijn doorgaans gericht op studenten en zijn ondergebracht in handboeken waarin hen geleerd wordt een historisch paper te schrijven. Klassiek is het hierboven al genoemde handboek *Zoeken en schrijven* (1982), beter bekend als ‘De Buck’, dat inmiddels bij veel opleidingen is vervangen door het in 2016 verschenen *Geschiedenis schrijven!*.³ Uitspraken over het verleden moeten controleerbaar zijn, en de noten wijzen de weg. Zoals de Amerikaanse historicus Anthony Grafton in zijn boek *The Footnote: a curious history* stelt: voetnoten zijn het humanistische equivalent van dattarapporten.⁴

Vertalende noten, danknoten, toelichtende noten, historiografische noten... Voetnoten zijn er in vele soorten. *De Buck* maakt in de basis een onderscheid tussen *explicatieve* (of toelichtende) en *verwijzende* voetnoten.⁵ De explicatieve

voetnoten bieden extra uitleg bij de lopende tekst.⁶ Met behulp van verwijzende noten kan de auteur aangeven waar de informatie vandaan komt of waar zijn of haar interpretatie op gebaseerd is. Het onderscheid van *De Buck* is helder. Deze laatste categorie voetnoten is in de regel ‘onvrij’, om met Ebels-Hoving te spreken.

In *De Buck* en het nieuwere *Geschiedenis schrijven!* komt een nogal functionalistische visie op voetnoten naar voren. Het zijn de droge fundamenteën onderaan de pagina waarop het betoog boven de lijn is gebouwd. In de handboeken uit de Angelsaksische wereld doemt een heel ander beeld op. In het handboek *History in Practice* presenteert Ludmilla Jordanova voetnoten niet als bouwstenen, maar als *social signs* binnen een netwerk van wetenschappers. Voetnoten maken niet alleen kennisoverdracht mogelijk, maar laten ook zien welke allianties er binnen het wetenschappelijke debat bestaan. Als *social signs* kunnen voetnoten een

3 Jeanette Kamp, Susan Legêne e.a., *Geschiedenis schrijven! Wegwijzer voor historici* (Amsterdam 2016).

4 Anthony Grafton, *The Footnote. A curious history* (Londen 1997) vii.

5 *De Buck, Zoeken en schrijven*, 105.

6 In dit stuk richten we ons op annotatiepraktijken; voor de functie van noten als *paratext* zie Gérard Genette, *Paratexts: thresholds of interpretation*, vertaling Jane E. Lewin (Cambridge University Press, 1997) 319-349.



Decennialang hét standaardwerk waarmee aan de Nederlandse geschiedenisopleidingen het citeren werd aangeleerd, *Zoeken en schrijven*, of kortweg 'De Buck'

diplomatieke of polemische rol spelen binnen het historische veld. Door iemand te citeren kun je duidelijk maken in welke traditie je meent te staan, door anderen onbenoemd te laten maak je duidelijk daar juist niets mee te hebben.⁷ En dan is er nog de middenweg van de vergelijkende noot. Grafton heeft het dan over de

'subtle but deadly Cf' (*confer*; vergelijk): 'This indicates, at least to the expert reader, both that an alternate view appears in the cited work and that it is wrong.'⁸

Door naar iemand te verwijzen, bevestigend dan wel bekritiserend, plaats je jezelf in het historiografische debat. In tegenstelling tot de 'verplichte' of 'onvrije' visie op voetnoten, geniet de historicus in het

7 Ludmilla Jordanova, *History in Practice* (London 2000) 182.

8 Grafton, *The footnote*, 8.

gebruik van verwijzende voetnoten dus een zekere mate van vrijheid. De historicus kan immers voor een deel zelf bepalen aan welk specifiek historisch debat zij deelneemt, en ook wie zij tot waardige discussanten in dat debat beschouwt. Annoteren wordt hiermee dus een actieve handeling, een praktijk.⁹ Door voetnoten als *social signs* te beschouwen, leren we dat de historicus zelf invloed heeft op de constructie van het historiografische debat.

Dit debat ontstaat echter niet in een vacuüm, maar wordt gevoerd door mensen.¹⁰ Het besef dat achter de geschreven tekst ook een persoon schuil gaat, kan op gespannen voet staan met het wetenschappelijk ideaal van objectiviteit. Nadenken over de kennis-producerende ander impliceert ook een nadenken over de kennis-producerende 'ik' en daarmee de subjectiviteit van historische kennis.¹¹ Voor een discipline die veel waarde hecht aan objectiviteit, onpartijdigheid en bewijslast is het onder ogen komen van de eigen subjectiviteit een griezelige opdracht. Maar voetnoten blijken in ieder geval ten dele sociaal gesitueerd, waardoor zij ook politiek kunnen zijn. De vragen dienen zich aan of wij ons daar bewust van zijn. In hoeverre wij de voetnoten van onze

voorgangers reproduceren in een poging er bij te horen? Kiezen we daadwerkelijk zelf naar wie wij verwijzen, of schikken wij ons gewoonweg in bestaande tradities?

Sociale signalen en canonvorming

Wanneer binnen een vakgebied titels bovendrijven die iedereen aanhaalt en citeert, en waaraan die titels vervolgens ook hun status ontleen, is er sprake van canonvorming. Dat komt voor een deel, zoals Ebels-Hoving opmerkt, door het onderwerp zelf, dat meedictteert welke literatuur er voor handen is en dus waar de voetnoten onderaan de tekst naar verwijzen. De onderwerpkeuze van de historicus bepaalt al ten dele of de historicus zich binnen of buiten bestaande canons bevindt. Canons kunnen goed dienen als wegwijzers in een wirwar aan informatie. De socioloog Thorn-R. Kray brengt citeren in verband met *name-dropping*: door te verwijzen naar bekende namen kan de auteur de lezer helpen om een bijdrage te plaatsen binnen een academisch debat; maar als men grote namen alleen noemt om indruk te maken, of om zich te verschuilen achter een autoriteit werken ze eerder misleidend.¹²

De Brits-Australische feministische denker Sara Ahmed betoogt dat een kennis-canon wordt gevestigd door middel van herkenning en het creëren van een zogenaamde citatiecirkel. Daarbij keert het werk van bepaalde auteurs steeds terug omdat het nu eenmaal veelgebruikt is

9 Carrie Mott en Daniel Cockayne, 'Citation matters: mobilizing the politics of citation toward a practice of "conscientious engagement"', *Gender, Place & Culture* 24:7 (2017) 954-973, aldaar 963-966; de auteurs spreken hier over 'citation as performativity'.

10 Zie voor een goede verhandeling over de lichamelijke context van wetenschap: Steven Shapin, *Never Pure: historical studies of science as it fit was produced by people with bodies, situated in time, space, culture, and society, and struggling for credibility and authority* (Baltimore 2010).

11 Mineke Bosch, 'Het "ik" van de historicus in *Geschiedenis als metgezel*', *BMGN – Low Countries Historical Review* vol. 127-3 (2012) 109-117, aldaar 111.

12 Thorn-R. Kray, 'On name-dropping. The mechanisms behind a notorious practice in social science and the humanities', *Argumentation* 30 (2016) 423-441.

en daarmee onderdeel geworden van de canon.¹³ Dit is een inherent onderdeel van de historische discipline bij uitstek. Historici leveren, zoals we hebben vastgesteld, hun bijdrage aan het vak door onderdeel te worden van de historische discussie. Wanneer voetnoten dienen als toegangsbewijzen tot de moderne wetenschap, zoals Ahmed en ook Grafton poneren, heeft dat invloed op wie wij uiteindelijk tot producenten van kennis rekenen.¹⁴

‘Autoriteit’ is bij citatiecirkels een kernwoord, want juist door het beroep op autoriteit kan er een drogreden in onze historische praktijk sluipen. *Wie veel wordt geciteerd is goed en wie goed is, wordt veel geciteerd.* Het effect van *name-dropping*, citatie-indexen en *impact factors* werken dit proces in de hand. Moeten we daarom massaal op zoek gaan naar obscure auteurs? Dat is niet zo gemakkelijk als het misschien lijkt. Jonge historici, zoals studenten en promovendi, zullen willen bewijzen hun vakgebied te beheersen, en het citeren en historiografisch inkaderen van de juiste, toonaangevende namen binnen het veld hoort daar nu eenmaal bij. De wens serieus genomen te worden speelt daarbij een belangrijke rol. Hoe kan een beginnende wetenschapper een canon bekritisseren of zelfs doorbreken, als zijn of haar succes deels gebaseerd is op het voortbouwen op die canon?¹⁵

Ahmed ageert in haar eigen werk tegen bestaande canons door er in haar boek *Living a Feminist Life* expliciet voor te kiezen om naar geen enkele witte man

te verwijzen.¹⁶ Haar redenering is daarbij dat juist witte mannen historisch gezien een bevoorrechte positie innamen in de kennisindustrie. Met dit citeerbeleid wil ze proberen te voorkomen dat ze (onbewust) ingesleten wegen bewandeld, en tegelijkertijd wil ze bijdragen aan het creëren van een nieuw pad binnen haar discipline.¹⁷ Voetnoten zijn voor Ahmed geen fundamenten, maar de eigenlijke bouwstenen voor de tekst: ‘Citations can be feminist bricks: they are the materials through which, from which, we create our dwellings. My citation policy has affected the kind of house I have built.’¹⁸

Ahmed neemt daarbij de kentheoretische positie in dat het uitmaakt hoe kennis is gesitueerd en dat het daarom kwalijk is als we alleen naar witte mannen refereren; daarmee verheffen we de positionering van witte mannen impliciet tot universeel.¹⁹ Dergelijke bewuste interventies in de voetnootpraktijken komen in de laatste jaren vaker voor. Deze interventies lijken allemaal te zijn gebaseerd op de ervaring van bevooroordeeldheid en *bias* in citatiepraktijken, en staan daarom kritisch tegenover canonvorming.²⁰ De in de genderstudies

16 In haar andere boeken verwijst Ahmed wel naar witte mannen.

17 Ahmed, *Living A Feminist Life*, 10-16.

18 Ahmed, *Living A Feminist Life*, 16.

19 Het is niet onbelangrijk om te melden dat deze positie wordt gedeeld door de Duitse hermeneuticus Hans-Georg Gadamer, een voor historici belangrijke filosoof. Frank Ankersmit schrijft over hem: ‘Door de hermeneutische ervaring ontologisch te verankeren komt Gadamer tot het standpunt dat ieder hermeneutisch verstaan van het verleden radicaal gebonden is aan en verbonden met de individualiteit van de onderzoeker.’ Frank Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 2007 [1983]) 140.

20 Voor een verhandeling over hoe bias onze epistemologische praktijk insluit zie: Miranda Fricker,

13 Sara Ahmed, *Living A Feminist Life* (Durham 2017) 8.

14 Grafton, *The footnote*, 8.

15 Een vergelijkbaar proces legde Emily Callaci recentelijk bloot in een artikel over *acknowledgement-praktijken*; Emily Callaci, ‘On acknowledgments’, *The American Historical Review*, rhz938.

gespecialiseerde historica Brittney Cooper doet iets vergelijkbaars in haar boek *Beyond Respectability*, een intellectuele geschiedenis van zwarte vrouwelijke denkers in de VS. Hierin verwijst ze expliciet en systematisch naar zwarte vrouwen om zo hun namen gangbaarder te maken.²¹ Een ander initiatief is het *Cite Black Women Collective*, ontstaan in 2017. Dit collectief vraagt eveneens aandacht voor de intellectuele kennisproductie van zwarte, vrouwelijke academici en roept wetenschappers op dit in hun annotatie te laten zien.²² Sommige leden van dit collectief, zoals Moya Bailey, kunnen uit eigen ervaring spreken. Zij muntte bijvoorbeeld de term *misogynoir*, een woord dat de specifiek seksistisch-racistische achterstelling van zwarte vrouwen aankaart. Ze stelt vast dat andere wetenschappers met deze term aan de haal gaan, zonder naar haar te verwijzen. ‘I want to reiterate that I don’t think I should be cited all the time’, stelt Bailey, ‘[but] some of the citational practices make it seem as though I am dead, or that I made the word and have abandoned all critical engagement with it.’²³

Natuurlijk is er sprake van meerdere canons. Elke historische sub-discipline heeft een eigen canon en kent bijbehorende grote namen die vaak geciteerd worden. Wanneer Cooper, Ahmed en het collectief bestaande canons bekritiseren doen zij dat met als expliciet doel een eigen canon te creëren binnen een bestaand veld.

Epistemic Injustice: power and the ethics of knowing (Oxford 2007).

21 Brittney Cooper, *Beyond Respectability. The Intellectual Thought of Race Women* (University of Illinois Press 2017), 151-152.

22 www.citeblackwomenscollective.org

23 Moya Bailey & Trudy, ‘On misogynoir: citation, erasure and plagiarism’, *Feminist Media Studies* 18:4 (2018) 762-768, aldaar 764.

Maar is het wel realistisch om door middel van annotatiepraktijken een canon te willen veranderen zonder de achterliggende structuur van uitsluiting te bespreken? Tijdens onze paneldiscussie op de Historicidagen 2019 wees Norah Karrouche op de praktijk van de peer-review. Je kan als onderzoeker wel een canon willen doorbreken, maar, wanneer anonieme peer-reviewers erop wijzen dat je toch echt naar die ene grote naam moet verwijzen, heb je eigenlijk maar weinig keus. Op die manier houden we de autoriteit van grote namen kritiekloos in stand. Bovendien zal men, om een canon te doorbreken, altijd eerst die canon moeten kennen. Het levert de criticus dubbel werk op.

Dit probleem van *coercive citation* komt terug in discussies over citatiepraktijken vanuit de wetenschapsethiek. Zo merken onderzoekers op dat sommige tijdschriften aan auteurs vragen om te verwijzen naar publicaties uit het tijdschrift waarin ze willen publiceren. Net als bij zelf-citatie kan dit als doel hebben om de citatiescore van het tijdschrift, of de wetenschappers, kunstmatig op te hogen. Uit onderzoek blijkt dat junior onderzoekers het lastiger vinden hier nee op te zeggen.²⁴

24 Richard van Noorden and Dalmeet Singh Chawla, ‘Policing Self-Citations. Some top academics cite themselves heavily and researchers are debating what to do about it’, *Nature* 572 (2019) 578-579; Colin A. Chapman et al., ‘Games academics play and their consequences: how authorship, *h*-index and journal impact factors are shaping the future of academia’, *Proceedings of the Royal Society Biological Sciences* 286 (2019); Allen W. Wilhite en Eric A. Fong, ‘Coercive Citation in Academic Publishing’, *Science* 335 (2012); Nicholas C. Burbules, ‘The changing functions of citation: from knowledge networking to academic cash-value’, *Paedagogica Historica* 51:6 (2015) 716-726; en Khaled Moustafa, ‘Aberration of the Citation’, *Accountability in Research* 23:4 (2016) 230-244.



Historicus Bryan Banks op twitter.
@bryanbanksphd

Canonvorming staat, tot slot, ook nog eens op gespannen voet met een van de kerntaken van de historicus als geschiedwetenschapper. Het is immers niet alleen zaak om het verleden te bestuderen en onze kennis daarover te vermeerderen, maar ook om de discussie over dit verleden en de bestudering ervan vooruit te helpen. Het doorbreken van canons, en het aandragen van nieuwe inzichten en informatiebronnen is daarmee onlosmakelijk verbonden. Tegenover de drang om te bewijzen aan collega's dat ze de canon kennen en beheersen, mogen we van wetenschappers ook verwachten dat zij originaliteit nastreven in hun bijdrage aan het debat. Collega's binnen het vakgebied kennen de canon immers ook van buiten, dus die zal je door het herkauwen ervan weinig nieuws vertellen. Dat doe je wél door inzichten uit andere disciplines

te introduceren, of door dat ene obscure artikel uit een negentiende-eeuws verenigingsblad op te diepen.

Voetnootpraktijken

Het voetnootbeleid van Ahmed en Cooper zal op veel historici wellicht wat activistisch overkomen. Toch is het niet verwonderlijk dat het juist feministische denkers zijn die de bias in citatiepraktijken aankaarten. Onderzoek naar citatiepraktijken toont namelijk aan dat wat Ahmed en Cooper als bewust beleid inzetten, al lange tijd onbewust gebeurt. Onderzoek naar *gender gaps* in citatiepraktijken wijst uit dat vrouwen systematisch minder in voetnoten verschijnen dan mannen, ook wanneer het om recent onderzoek gaat. Daarnaast is gebleken dat

mannen systematisch méér naar zichzelf verwijzen.²⁵ Uit één onderzoek, gericht op publicaties tussen 1779 en 2011 uit academische database JSTOR, blijkt zelfs dat geschiedenis één van de disciplines is waarbinnen vrouwen, met 22.5%, het minst naar zichzelf verwijzen.²⁶ Deze scheve verhouding wordt vervolgens nog eens bevestigd door een ander proces. Wanneer academici twijfelen over de gender van de auteur, bijvoorbeeld wanneer er alleen initialen worden gebruikt, gaan zij er namelijk vrijwel altijd vanuit dat het een man betreft.²⁷ F. Jansen, wordt dan Frank Jansen, in plaats van Felicia of Fatima.

We hebben zelf eens de proef op de som genomen. In een recent nummer van *Tijdschrift voor Geschiedenis* zijn we de man-vrouwverhouding in de voetnoten gaan turven. Het betrof een willekeurig gekozen themanummer met, zo bleek, veel vrouwelijke auteurs.²⁸ Ter aanvulling zijn er vier artikelen met mannelijke auteurs aan toegevoegd,: twee uit het eerstvolgende nummer, en twee uit een themanummer over geschiedfilosofie uit 2016.

De resultaten vielen ons eerlijk gezegd mee. In vijf van de in totaal negen artikelen was het aantal geciteerde vrouwelijke auteurs boven de 40%. Tegelijkertijd is opvallend dat de twee laagste percentages

van geciteerde vrouwen (19% en 20%) uit artikelen van twee mannelijke auteurs afkomstig zijn. Bovendien is het artikel waarbij 20% van de geciteerde auteurs vrouwelijk zijn een artikel over geschiedfilosofie in Nederland – bij uitstek een door mannen gedomineerd veld. Interessant is dat het artikel waarbij maar liefst 64% van de voetnoten naar vrouwen verwezen, expliciet handelde over gender.²⁹ De twee artikelen over geschiedfilosofie hebben we niet willekeurig uitgekozen. Het onderschrijft immers de in dit artikel eerder geponeerde stelling dat de onderwerpkeuze van de auteur mede bepalend is voor de literatuur die ter beschikking staat. Toch blijkt dat ook bij een van origine door vrouwen gedomineerd onderwerp als gendergeschiedenis de vrouwen lang niet zo in de meerderheid blijken te zijn als mannen wanneer we ons richten op een door mannen gedomineerd onderwerp als geschiedfilosofie.

V	M	Auteur	
27	24	V	53%
56	81	V	41%
7	19	V	27%
16	19	V	46%
37	45	M	45%
18	10	V	64%
5	22	M	19%
39	111	M	26%
13	52	M	20%

Op basis van dit kleine onderzoekje mogen we natuurlijk niet te veel concluderen. Ook hebben we hier alleen nog maar gelet op de man-vrouwverhouding, terwijl bias in canonvorming natuurlijk

25 Sara Mclaughlin Mitchell, Samantha Lange en Holly Brus, 'Gendered Citation Patterns in International Relations', *Journal of International Studies Perspective* 14:4 (2013) 485-492.

26 Molly M. King, Carl T. Bergstrom, Shelley J. Correll, Jennifer Jacquet and Jevin D. West, 'Men Set Their Own Cites High: Gender and Self-citation across Fields and over Time', *Socius: Sociological Research for a Dynamic World* 3 (2017) 1-22.

27 Michal Krawczyk, 'Are all researchers male? Gender misattributions in citations', *Scientometrics* 110:3 (2017) 1397-1402.

28 Nummer 131.1 (2018), themanummer over Graffiti

29 Alleen 'volledige' verwijzingen (dus geen afgekorte herhalingen) zijn meegeteld. Bij artikelen uit bundels zijn ook de samenstellers meegeteld.

veel breder is dan dat. Afkomst en klasse, maar bijvoorbeeld ook seksuele geaardheid, kunnen daarbij eveneens een rol spelen, afhankelijk van het soort onderzoek. We hebben ook niet geturfd hoeveel niet-westerse auteurs werden geciteerd. Toch zijn we ons er van bewust dat er binnen bijvoorbeeld *African studies* anno 2020 een onverdedigbaar zwaartepunt ligt bij Europese en Noord-Amerikaanse auteurs. Wanneer we de aanname onderschrijven dat sociale ervaringen en positionering uitmaken bij het produceren van (historische) kennis, zouden we ons als historici moeten afvragen of een bewustere voetnootpraktijk, of zelfs -politiek, wenselijk is.

Conclusie

‘Armed with footnotes, we can save democracy’, zo luidde de ondertitel van een opinieartikel van Karin Wulf in *The Washington Post*. Wulf stelt in dit artikel dat voetnoten niet alleen in de wetenschap, maar juist ook daarbuiten ingang zouden moeten vinden. In een tijd van desinformatie en *fake news* biedt het gebruik van voetnoten uitkomst. Ze kunnen er journalisten en opiniemakers toe bewegen hun uitspraken te onderbouwen, en nodigen lezers uit langer stil te staan bij de herkomst van de informatie die zij krijgen voorgeschoteld.³⁰

Of voetnoten inderdaad de democratie kunnen redden valt nog te bezien,

maar het staat vast dat ze meer zijn dan de droge fundamenten waarop wij onze tekst bouwen, en een grotere politieke lading hebben dan we studenten in eerste instantie aanleren. Niemand zal betwijfelen dat voetnoten een onmisbaar onderdeel zijn van de moderne geschiedwetenschap. Ondanks deze belangrijke positie, of misschien juist dankzij, blijken ze allerm minst neutraal. Voetnoten zijn ingewikkelde wezens met potentie om de discipline te veranderen, afhankelijk van hoe we ze gebruiken. Ze reflecteren welke machtsverhoudingen, methodologieën, overtuigingen, en gangbare bronnen gebruikelijk zijn in historische discipline in het algemeen, en bij de onderzoeker in het bijzonder – en juist daarom zijn ze zo belangrijk. Dat belang neemt zelfs nog toe naarmate werkgevers het aantal citaties laten meewegen tijdens sollicitatieprocedures. Het is voor ons historici – of we nu net beginnen of al langer bezig zijn – goed om inzake de voetnoot dezelfde vragen te stellen die ook voor de hoofdtekst gelden: voor wie schrijf ik en voor wie zijn mijn voetnoten bedoeld? Wie leest mee in de marge? Wat voor kennis produceer ik en voor wie? Welke rol speel ik binnen het netwerk waarin ik functioneer?

We moeten dus beseffen dat voetnoten niet alleen dienen als directe bewijsvoering voor de gebruikte argumenten en inzichten, maar ook vormend werken op de historiografie zelf. Ze functioneren als machtsmiddelen en dragen bij aan ons collectieve idee over wat geschiedschrijving is en vooral ook wie dan de geschiedenis schrijft. We kunnen onszelf wellicht aanleren ons bewuster te worden van de vraag naar wie we verwijzen, en daarnaast proberen hierbij meer originaliteit

³⁰ Karin Wulf, ‘Could footnotes be the key to winning the disinformation wars?’, *The Washington Post*, 29 Augustus, 2019, <https://www.washingtonpost.com/outlook/2019/08/29/could-footnotes-be-key-winning-disinformation-wars/>.

en diversiteit na te streven. Dat geldt voor auteurs én voor peer-reviewers. Denk daarom tijdens het voetnoten na welke noot je gebruikt. Is het een verklarende noot, of een verwijzende. Een danknoot of historiografische noot. Een subversieve, spraakmakende, of plichtmatige noot? Verwijs je naar een directe collega, een grote naam in het veld, of laat je een obscure nieuweling of een lang vergeten schrijver weer meepraten in deze discussie zonder eind?³¹

³¹ Deze term is uiteraard afkomstig van Pieter Geyl, *Napoleon: voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Utrecht 1947) 3-5.

Over de auteurs

Dirk Alkemade MA is promovendus aan de Universiteit Leiden en werkt aan een proefschrift over Pieter Vreede (1750-1837) en democratisch denken in het Nederlandse revolutietijdvak.

E-mail: d.g.a.alkemade@hum.leidenuniv.nl

Larissa Schulte Nordholt Mphil is promovendus aan de Universiteit Leiden en werkt aan een proefschrift over de door UNESCO gesponsorde *General History of Africa/l'Histoire Générale de l'Afrique* (1964-1999). Ze interesseert zich met name in Afrikaanse historiografie in de 20^e eeuw en de vraagstukken omtrent dekolonisatie die daar bij komen kijken. Haar onderzoek wordt gefinancierd door het NWO.

E-mail: l.r.c.schulte.nordholt@hum.leidenuniv.nl

